

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNDE SURİYE KRİZİNİN YANSIMALARI VE ETKİLERİ

Ali Faik DEMİR*

Öz

Bu yazının ilk bölümünde Suriye krizinin ortaya çıkma ve gelişme süreci açıklanmakta ve Ankara ile Moskova'nın bu krize ilişkin olarak oluşturdukları politikalar tanımlanmaktadır. Rusya'nın Esad yönetimini kendi çıkarını gözeterek desteklediği, bu politikasıyla Akdeniz'deki varlığını ve nüfuzunu koruma amacını güttüğü görülmektedir. Türkiye ise Esad yönetiminin kendi halkına karşı hukuk ve kimi zaman insan haklarını ihlal eden uygulamalarının ardından Esad yönetimine karşı kesin bir tavır almıştır. Böylece Moskova'nın Esad'a yakınlığının stratejik bir gerekçeye dayandığını, Ankara'nın ise meseleye daha çok etik ve ilkesel açıdan yaklaştığını söyleyebiliriz. Suriye'nin sınırdas komşusu olan Türkiye için bölgedeki krizin, sığınmacı sorunu, PYD meselesi ve yükselen terör tehlikesi şeklinde ekonomik, siyasi ve toplumsal boyutları da ortaya çıkmış ve Ankara'yı bu yönde de politikalar üretme mecburiyetinde bırakmıştır.

Yazının ikinci bölümünde Rusya ile Türkiye arasında Suriye krizine bağlı olarak yaşanan sorunlar ve ortaya çıkan çatışma konuları gözden geçirilmekte ve gelecekteki işbirliği olasılıkları dile getirilmektedir. Rusya'nın bölgedeki askeri varlığını artırmasıyla birlikte sorun yaşamaya başlayan ikili ilişkiler, Rus uçağının düşürülmesi hadisesinden sonra büyük bir krize sürüklenmiştir. Bugün ilişkiler yeniden düzelmiş olsa bile başta Esad yönetimine ve PYD'ye yaklaşım konusunda olmak üzere iki aradaki anlaşmazlıklar sürmektedir. Bununla birlikte iki ülkenin de terör konusundaki hassasiyeti dikkate alındığında PYD konusunda anlaşabilmeleri mümkün görünmektedir. Aynı şekilde Esad yönetiminin geleceği konusunda da genel uzlaşma sağlanacak bir çözüm önerisine iki taraf da hayır diyemeyecektir. Türkiye ve Rusya'nın an itibarıyla diğer ülkeler ve uluslararası örgütlerle ilişkileri dikkate alındığında birbiriyle ilişkileri ikisi için de stratejik öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Rusya ilişkileri, Suriye krizi, SU-24 Uçak Krizi, PYD.

REFLECTIONS AND EFFECTS OF THE SYRIAN CRISIS ON TURKISH- RUSSIAN RELATIONS

Abstract

The first part of this paper provides a description of the outset and progress of the Syrian crisis and an outline of policies formed by Ankara and Moscow with respect to this crisis. Russia has pursued its own ends and has supported Assad's government for the purpose of maintaining Russian presence and influence in the Mediterranean region. Turkey has adopted a vigorously negative attitude toward Assad's government after the lawless and inhumane deeds committed by the government against its own people. So it can be stated that Moscow's intimacy with Assad is based on strategic reasons and Ankara is approaching the issue from ethical viewpoint as a matter of principle. As a neighbouring state, Turkey had also to develop policies

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, alifaikdemir@gmail.com

in regard to economic, political and social problems created by the refugees issue, the problem of DUP and the increased danger of terrorism.

The second part of the paper outlines the conflicts occurred between Turkey and Russia in relation to the Syrian crisis and considers possible issues of cooperation. Turkish-Russian relations started to experience difficulties following the increase in Russian military presence in the region and deteriorated rapidly after the shooting down a Russian jet. Though today the relations have normalized, there remain differences between the two countries, especially on the attitude toward Assad's government and the issue of DUP. However, considering Russia's and Turkey's sensitivity to the threat of terrorism, it can be supposed that the parties will possibly come to agreement on the issue of DUP. Similarly, the parties will not be in position to refuse a proposal of a commonly acceptable solution to the future of Assad's government. Considering Turkey's and Russia's current relations with other countries and international organizations, Turkish-Russian relations are of mutual strategic importance to the both countries.

Keywords: Turkish-Russian Relations, Syrian Crisis, SU-24 Fighter Jet Crisis, DUP.

Giriş

Osmanlı döneminde en çok savaşılan, sürekli rekabet ve çatışma içinde olunan Rusya ile ilişkiler, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da aynı yoğunlukta süregeldi. 1917 ve 1923, iki devlet için kendi siyasal yaşamlarında radikal bir değişimin ve dönüşümün tarihi oldu. İki "eski gelenek" ama "yeni devlet" bu aşamadan sonra belki de şartların ve sistemin zorlamasıyla iki yakın müttefik olmak zorunda kaldı. İki dünya savaşı arası dönem, gerek Türkiye, gerek Sovyet Rusya bakımından dostluk dönemi şeklinde tanımlanabilir. İkinci Dünya Savaşı ve ardından Soğuk Savaş yıllarında Türkiye ayrı kampta olduğu hatta karşısında olduğu bloğun lideri SSCB ile komşu olarak yaşamak durumunda kaldı. Türkiye'de devlet ve halk düzeyinde Sovyet ve komünizm endişesinin hâkim olduğu uzun yıllar yaşandı.

SSCB'nin dağılması, uluslararası ilişkilerde kuşkusuz son derece büyük bir kırılma yarattı. Bu yeni süreçten en çok ve yakından etkilenen ülkelerden biri Türkiye'ydi. SSCB sonrasında ortaya çıkan bağımsız Türk dilli dünya, Türk dış politikası açısından önemli ve tarihi bir fırsat olarak değerlendirildi. Ayrıca komşumuz Kafkasya bölgesi yeni bir nüfuz alanı şansı sağladı.¹ Bütün bunların yanında Türkiye-Rusya ekonomik-politik ilişkileri önemini iki taraf için de korudu. Açık bir ifadeyle Türkiye-Rusya ilişkileri yeni dönemde kendi değişen iç ve dış dinamiklerine bağlı olarak olumlu bir seyir izlemeye başladı.

2000'li yılların başından itibaren Rusya'da Putin, Türkiye'de Erdoğan'ın etkisi ve yaklaşımları hâkim oldu. İkili ilişkiler her zaman olduğu gibi ekonomik ve siyasi açıdan yoğun şekilde devam etti. Geçmiş yıllardan farklı olarak 1990'lı yıllarla birlikte enerji, doğal gaz ve boru hatları en öncelikli konuları teşkil etmeye başladı. Enerji ve boru hatları sadece iki ülkenin

¹ Ali Faik Demir, "Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikası", *XX. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, drl. Faruk Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul 2016, s. 877-914.

birbirleriyle ilişkileri açısından olmayıp genel dış politika ve ekonomilerinde de stratejik önemde değerlendirildi.

Arap Baharı ile Ortadoğu'da yaşanan çatışmalar ve ülkelerdeki istikrarsızlıklar çok kısa süre içinde Türkiye'nin sınırına kadar gelip dayandı. Suriye'de başlayan iç sorunlar Türkiye'nin hem iç, hem de dış politikasındaki en önemli konu haline geldi. Rusya da Suriye'deki gelişmelerle yakından ilgilenirken bir aşamadan sonra Suriye sorununun bir iç aktörüne dönüşmeye başladı.

Türkiye ve Rusya farklı ya da kimi zaman benzer nedenlerle Suriye'de yaşananlar ve gelecekteki durumla ilgili rol oynadı ve günümüze kadar da bu durum süregeldi. Suriye'deki olaylar, iki devleti karşı karşıya getirdi, hatta neredeyse ilişkileri kopma noktasına vardırdı. Pekiyi o zaman Suriye, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri nasıl etkilemektedir? Neden bu kadar önemli bir hale gelmiştir? Türkiye ile Rusya'nın Suriye konusunda işbirliği yapma olasılığı yok mudur? Çatışma ya da işbirliği nelere bağlıdır?

I. Suriye'de Yaşanan Kriz Çerçevesinde Türkiye ve Rusya'nın Politikaları ve Öncelikleri

Arap Baharı, domino etkisiyle etrafına hızla yayıldı ve otoriter yönetimlerin bulunduğu, demokrasi konusunda ciddi sorunların yaşandığı ülkelerde yönetimlere karşı bir itiraz ve kuvvetli muhalefet rüzgârı estirdi.² Bu süreç, hızla farklı ve radikal yaklaşımları beraberinde getirdi. Bölge ülkeleri ne yazık ki bir kan gölüne döndü. Suriye'de doğal olarak bu durumdan payını aldı.³ Pekiyi Suriye'de olaylar nasıl başladı ve nasıl gelişti? Ardından bölgesel ve küresel tepkiler ve yaklaşımlar nasıl oldu?

Suriye'de gerginlik Şubat 2011'de 15 çocuğun okul duvarına "Senin sıran geliyor Doktor" yazmasıyla başladı. "Doktor", Suriye Lideri Beşar Esad idi. Bu çocuklar tutuklandı ve işkenceye maruz kaldılar. 15 Mart 2011'de Derâda ilk önemli gösteri yapıldı ve ardından olaylar hızla gelişti. Ağustos 2011'den itibaren ABD ve AB, Esad'a görevi bırakmasını önerirken, Türkiye ve Körfez ülkeleri ilişkilerini kesmeyi tercih ettiler. Şam'ın yanında olan ülkelerse, Rusya ve İran ile onların arkasında duran Çin'di.⁴ 2012'de Suriye'de radikal gruplar etkili olmaya başladı. Ocak 2012'den itibaren El Kaide'nin kolu El Nusra etkin bir güç haline gelirken, 6 Mart 2013'de bugün ülkedeki en ciddi tehlike olan IŞİD Suriye'ye girdi ve bir şehrin kontrolünü eline geçirdi.⁵

² Bertrand Badie, "Printemps arabe: un commencement", *Études*, 2011/7 (Tome 415), pp. 7-18, <http://www.cairn.info/revue-etudes-2011-7-page-7.html> (12.03.2017).

³ Maya Bhardwaj, "Development of Conflict in Arab Spring Libya and Syria: From Revolution to Civil War", *The Washington University International Review*, Vol. I, Spring 2012, s.84-89. http://pages.wustl.edu/files/pages/imce/migration/wuir_spring_2012.pdf#page=76 (12.03.2017).

⁴ "Du soulèvement populaire au conflit international, 6 ans de guerre en Syrie", *Le Monde*, http://www.lemonde.fr/proche-orient/visuel/2016/03/15/du-soulevement-populaire-au-conflit-international-cinq-ans-de-guerre-en-syrie_4882825_3218.html (12.03.2017).

⁵ Catherine Frammery, "L'Etat islamique: une histoire violente", *Le Temps*, <https://labs.letemps.ch/interactive/2016/etat-islamique-histoire-violente/> (12.03.2017).

Haziran 2012'de Suriye'de geçici bir Suriye yönetimi kurulmasını öngören Cenevre'deki ilk görüşmeler tamamlandı. Ardından 22 Ocak 2014'de 2. Cenevre görüşmeleri başladı ve ne yazık ki başarısızlıkla sonuçlandı. ⁶ ABD, Eylül 2014 tarihinden başlayarak Suriye'ye havadan operasyonlara başladı. Putin'in Eylül 2015'deki resmi açıklamasıyla Rusya, Suriye'de belirleyici bir rol aldı ve bombalamaların önü açıldı. Putin, Suriye'den teröristlerin ülkesine geldiğini ve bunların yerinde engellenmesi gerektiğini açıkladı. ⁷

11 Kasım 2012'de Doha'da kurulan Muhalefet Güçleri ve Suriye Devrimi Ulusal Koalisyonu, Kahire'de 21 Şubat 2013'de yaptıkları bir toplantıda ülkedeki tüm muhalefeti toplamayı amaçladı. ⁸

BM Güvenlik Konseyi'nde 18 Aralık 2015'de Suriye konusunda oybirliği ile alınan 2254 no'lu karar barış yolunda atılan ciddi bir adımı teşkil etti. ⁹ Kararın hedefi, ateşkesi sağlayarak en kısa sürede seçimlere gitmek ve Suriye'nin yeni ve meşru yönetimiyle IŞİD'i devre dışı bırakmaktır. Eş zamanlı olarak ateşkes ilan edilecekti. Burada önemli husus, muhalefet içinde kimlerin yer alacağıydı. Bu çerçevede daha çok kimlerin yer almayacağı konuşuldu ve terör örgütü kabul edilenlerin kapsam dışı bırakılacağı açıklandı. ISİD dışında El Nusra ve benzer örgütler bu kapsamda yer alıyordu.

Karardaki önemli noktalardan biri 6 ay içinde güvenilir, kapsayıcı ve mezhepsel olmayan bir geçiş yönetiminin oluşturulmasıydı. Tarafların uzlaşacağı ve uluslararası aktörlerin destek vereceği böyle bir yapıyla 18 ay içinde özgür ve adil seçimlere gidilecekti. Böyle bir geçiş yönetiminin oluşturulması gerçekten hiç de kolay değildi. Kimler, ne oranda katılacak? Bu yapıda iç uyum nasıl sağlanacak? Esad bu yeni yapıda yer alacak mı? Ama kararı verenler bu soruların cevabının kısa süre içerisinde alınabileceğini düşündüler. BM'den bir kararın çıkması istendiğinden Esad'a hiç değinilmeyerek, kriz çıkması ve uluslararası aktörler arasındaki gerginlik belki de bir süre ertelendi. Rusya'nın bu hususta çok kararlı ve inatçı davrandığı görüldü.

Söz konusu kararda, ayrıca terörist gruplarla mücadeleye kararlı şekilde devam edileceği belirtildi. ABD ve Rusya'nın öncülüğündeki hava operasyonları sürdürülecekti. Bu operasyonlarla IŞİD'in etkisinin azaltılması, hedeflenen uzlaşma ve yapılanmanın gerçekleşmesi sağlanacaktı. Bu kararın avantajlı yönü, hedeflerin zamana yayılarak aşama aşama uygulanmak zorunda olmasıydı. BM kararının arkasından ABD'nin resmi düzlemde iyimser bir söylem kullanmasına karşılık Rusya'nın daha ihtiyatlı olduğu görüldü. Uluslararası platformlarda da konuyla ilgili olarak sınırlı ve çekimser bir iyimserlik havası esti.

⁶ Benjamin Barthe, Yves-Michel Riols, "Syrie: les attentes des différents protagonistes de "Genève 2", *Le Monde*, 22.01.2014, http://www.lemonde.fr/europe/article/2014/01/22/syrie-les-attentes-des-differents-protagonistes-de-geneve-2_4352371_3214.html (12.03.2017).

⁷ Oleg Egorov, "Pourquoi la Russie se bat en Syrie?", *Russia Beyond the Headlines*, 20.01.2017, http://fr.rbth.com/ps/2017/01/20/pourquoi-la-russie-se-bat-en-syrie_685218 (12.03.2017).

⁸ "Contexte politique", Coalition Nationale des Forces de l'Opposition et de la Révolution Syrienne, <http://fr.etilaf.org/about-us/contexte-politique.html> (12.03.2017).

⁹ "Syrie: pour la première fois depuis le début du conflit, le Conseil de sécurité fait preuve d'unité en adoptant une "feuille de route" pour la paix", Conseil de sécurité, ONU, 18.12.2015, <https://www.un.org/press/fr/2015/cs12171.doc.htm> (12.03.2017).

Son olarak 31 Aralık 2016'da BM Güvenlik Konseyi, Suriye ile ilgili oy birliğiyle yeni bir karar aldı. Bu kararda, her zamanki gibi eski kararlara ve 30 Haziran 2012'deki Cenevre Bildirisi'ne vurgu yapıldı. Ayrıca 20 Aralık 2016'da gerçekleşen Türkiye, Rusya ve İran dışişleri bakanları toplantısına atıf yapıldı. Türkiye ve Rusya'nın Suriye'de ateşkesin sürmesi için sürdürdükleri çaba takdirle karşılandı. Taraflardan ülke içinde insani yardımın ulaştırılması için gereken özen ve hassasiyetin gösterilmesi talep edildi.¹⁰

Suriye'deki kriz üzerine gerek Türkiye, gerek Rusya ivedilikle yaşananlarla ilgilendi ve siyasetlerini oluşturdu. Rusya açısından Suriye, Akdeniz'deki limanı konumundaydı. Buradaki ayrıcalıklı konumunu korumak stratejik açıdan son derece değerliydi. Şam yönetiminin tüm yanlış ve hukuk dışı uygulamalarına rağmen desteğini sürdürdü. Tezini IŞİD, terör örgütleri ve muhaliflere karşı merkezi yönetimin desteklenmesi üzerine kurdu. Esad yanlısı olmak gibi bir siyasetlerinin olmadığı, ama geçerli yapının korunması için destek verdiklerini vurguladılar. Rusya'nın ayrıca Şam yönetimini açık şekilde destekleyen İran ile de bölgede beraber tavır aldıkları açıkça görüldü. İran yanlısı Hizbullah, askeri güç bakımından taraflar açısından anahtar değerde görüldü.

Rusya'nın askeri olarak Suriye'de açıkça yer almasıyla birlikte olaylar farklı bir seyir almaya başladı. Zor duruma düşen ve ülkede kontrolü kaybeden Esad tekrar güç kazanmaya başladı.¹¹ Rusya'nın Suriye'de daha ağırlıklı olmakla birlikte IŞİD'e karşı mücadelesi kendi iç politikaları açısından da önemliydi. Özellikle Rusya içinden IŞİD'e katılım ciddi tedirginlik yarattı. Radikal örgütlerin Rusya'da eylem yapması korkusu kendini hissettirdi. Rusya 30 Eylül 2015'de Suriye'de aktif şekilde varlık göstermeye başlarken Putin'in üç temel amacı vardı: Esad yönetimini yerinde tutmak, Suriye'deki ve özellikle Akdeniz'deki varlığını korumak ve son olarak da Ukrayna'da yaşananlardan sonra uluslararası arenada gücünü göstermek.¹²

Kuşkusuz küresel rekabete dikkate alındığında Ortadoğu dengelerinde en belirleyici ve etkili aktör olma konumu, diğer siyasi ilişkilerde de Rusya'nın elini güçlendirir hale geldi. Rusya, Suriye'de sorunun bitirilmesi ve yeni düzenin kurulmasında belirleyici olma misyonunu temel hedef olarak korudu.¹³

2016 başından itibaren Suriye'ye ilişkin olarak gündemde olan önemli sorun, Esad karşısında muhaliflerden kimlerin yer alacağı meselesiydi. Muhaliflerin kendi aralarında ihtilaf çıkabileceği gibi uluslararası güçler de bu konuda birbirine ters düşebilecekti. Bu sorun, çözüm sürecinde önemli sınav ve ciddi bir eşik olacaktı. Suriye etrafında şekillenen ve cereyan eden politikalar aşağıdaki başlıklar altında toplandı: Suriye'de etki sağlama mücadelesi ve IŞİD'e karşı savaş, Türkiye'nin PYD mücadelesi, Suudi Arabistan'ın İran ile Suriye'deki iktidar savaşı, Batılı

¹⁰ "Résolution 2336 (2016) Adoptée par le Conseil de sécurité à sa 7855e séance, le 31 décembre 2016", Conseil de sécurité, ONU, [http://www.un.org/fr/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/2336\(2016\)](http://www.un.org/fr/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/2336(2016)) (12.03.2017)

¹¹ "Russian Operation in Syria: One Year on", TASS, 30.09.2016, <http://tass.com/world/902927> (11.03.2017)

¹² Mireille Duteil, "Les quatre guerres de Syrie", *Le Point*, 18.02.2016, http://www.lepoint.fr/editos-du-point/mireille-duteil/les-quatre-guerres-de-syrie-18-02-2016-2019219_239.php (12.03.2017).

¹³ Jiri Valenta, Leni Friedman Valenta, "Why Putin Wants Syria", *The Middle East Quarterly*, Vol. 23, No. 2, Spring 2016, <http://www.meforum.org/5876/why-putin-wants-syria> (12.03.2017).

devletlerin koalisyon şemsiyesi altında teröre karşı hareketleri. Bütün bu süreçte BM verilerine göre bugüne kadar yaklaşık 250.000 Suriyeli hayatını kaybetti.¹⁴

Türkiye'ye gelince, Suriye'deki olayların gelişimine paralel olarak farklı hedefler ve uygulamalar oldu. 65. Hükümet Programında Suriye ilgili "Suriye'de kalıcı istikrar ve barış için, Suriye halkının rızasına dayalı, meşruiyeti sorgulanmayacak bir geçiş hükümetinin kurulmasıyla, akabinde yeni bir anayasa ve seçimler ile gerçek bir siyasi dönüşümün hayata geçirilmesi için çabalarımız, kararlılıkla sürdürülecektir" şeklinde ifade edilen hedef yer aldı.¹⁵

T.C. Dışişleri Bakanlığı, 65. Hükümet Programındaki hedefe bağlı olarak Türkiye'nin yaklaşımını şu şekilde açıkladı: "Temennimiz, yeniden ivme kazanmış olan siyasi sürecin işletilerek Esad'ın görevi bırakacağı gerçek bir geçiş sürecinin başlatılması, bu sürecin de Suriye halkının meşru talep ve beklentileri doğrultusunda, etnik köken, din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın tüm Suriyelilerin temel hak ve özgürlüklerinin eşitlik temelinde anayasal güvence altına alındığı, hür ve demokratik bir sistemin barışçı bir şekilde tesisiyle sonuçlandırılmasıdır. Türkiye, bu zor dönemde Suriye halkının yanında kararlılıkla durmayı sürdürecektir, Suriye'nin ulusal birliği ve toprak bütünlüğünün korunmasını temel hedefleri arasında muhafaza edecektir."¹⁶

Türkiye için Suriye'de en baştan itibaren üniter yapının korunması olmazsa olmaz görüldü. Esad yönetiminin tüm uyarılara rağmen halkına karşı hukuk ve kimi zaman insan haklarını ihlal eden uygulamaları ardından Türkiye aradaki tüm köprüleri attı. Halkına karşı böyle davranan bir yönetimle masaya oturmayacağını duyurdu. Sorunun ilk aşamasında Esad yönetiminin muhaliflerle olan mücadelesi söz konusuydu. Ancak daha sonra işe IŞİD'in dahil olmasıyla konu farklı bir boyut kazandı. Irak ve Suriye bileşik kaplar durumuna girdi. Suriye'nin geleceği ve Esad'ın uygulamaları değil, IŞİD'e karşı mücadele tüm dünyanın hedefi haline geldi. Türkiye için Suriye'de olanlar, komşuya insani yaklaşım meselesinin yanı sıra ilk aşamadan itibaren kendini hissettiren sığınmacılar sorunu sebebiyle özel bir boyut kazandı. Bunun siyasi ve sosyal boyutunun yanında çok yüksek bir ekonomik maliyeti de oldu. Türkiye hiçbir devletten kayda değer bir yardım görmemesine rağmen Suriye'den gelenlere "açık kapı" yaklaşımını devam ettirdi. AFAD verilerine göre 6 yılda 3 milyon Suriyeli Türkiye'ye geldi ve sığınmacılar için Türkiye'nin harcaması 25 milyar dolara ulaştı.¹⁷

Türkiye açısından Suriye'de yaşananlar açısından ciddi bir kırılma güney sınırında PKK ile işbirliği yapan PYD'nin etkisini arttırması ve ülke içinde söz sahibi olmak istemesiyle yaşandı. Türkiye'nin bakış açısına göre, terör faaliyetleri içinde olan bu yapıyla hiçbir devlet ilişki

¹⁴ "Syrie: conférence internationale sur l'aspect humanitaire de la crise en février à Londres", Centre d'actualités de l'ONU, 16.11.2015, <http://www.un.org/apps/news/fr/story.asp?NewsID=36084#.WMU4K01f2Uk> (12.03.2017).

¹⁵ "65. Hükümet Programı Konuşma Metni", Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı resmi internet sitesi, 24.05.2016, http://www.basbakanlik.gov.tr/forms/_global/_government/pg_governmentprogram.aspx (12.03.2017).

¹⁶ "Türkiye-Suriye Siyasi İlişkileri", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa> (12.03.2017).

¹⁷ "AFAD Başkanı Bilden: 3 Milyon Suriyeliye Ev Sahipliği Yapıyoruz", TC Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı resmi internet sitesi, 27.09.2016, <https://www.afad.gov.tr/tr/10544/AFAD-Baskani-Bilden-3-Milyon-Suriyeliye-Ev-Sahipligi-Yapiyoruz> (12.03.2017).

kurmamalı ve ülkenin geleceğinde böylesi bir yapı yer almamalıydı. Türkiye, Suriye ile ilgili son aşamada PYD'ye bakışını her ortamda ve her düzeyde ortaya koydu. Son olarak Türkiye'nin Suriye'de yuvalanan IŞİD'in ve diğer radikal örgütlerin birçok eylemine maruz kalması, sorunun bir an çözülmesinin Türkiye için ne kadar önemli olduğunu gözler önüne serdi.

2. Türkiye ile Rusya Arasında Suriye Nedeniyle Yaşanan Kriz, Olaylar ve Tarafların Dış Politikaları

2000 sonrasında Türkiye ile Rusya ilişkilerinde birçok değişiklik yaşandı. Söz konusu dönemin içindeki önemli bir yenilik de Putin ve Erdoğan'ın iktidar dönemleri oldu. İki güçlü lider döneminde ilişkiler farklı bir sürece girdi. Bu aşamada da doğal olarak iniş çıkışlar görüldü. Ülke içinde olduğu kadar dışında da belli istekleri ve hedefleri olan liderler kimi zaman işbirliği kimi zaman çatışma ortamlarında karşı karşıya geldiler. İşte bu karşı karşıya gelinen en önemli alanlardan biri Suriye oldu. Bir bakıma Türkiye-Rusya ilişkilerindeki birçok önemli ve stratejik unsura son dönemde Suriye politikaları damgasını vurdu; hatta belki de Suriye meselesi Türk-Rus ilişkilerini etkileyen en önemli faktör haline geldi.

Bugün Suriye politikalarının örtüşmesi ya da çatışması ikili ilişkilere tahmin edilenin ötesinde etki yapma gücüne sahiptir. Daha açık bir ifadeyle iki devlet için de farklı nedenlerle burada olanlar ve olacaklar hayati önemdedir. Rusya, neden Suriye'ye bu düzeyde önem vermekte ve yakından ilgilenmektedir? Soğuk Savaş yıllarından beri Akdeniz'deki tek dayanağı Suriye olduğu dikkate alınır, bu konumunu korumak ve Akdeniz dengelerinde etkisini sürdürmek isteyeceği açıktır. Türkiye'nin de yaklaşık 1000 km sınıra sahip olduğu komşusuyla ilgilenmemek ya da uzak durabilmek gibi bir lüksü olamayacağı ortadadır. Kuşkusuz Arap Baharı ile birlikte başlayan Suriye'deki olaylar hızla içinden çıkılmaz bir noktaya geldi ve Ortadoğu'nun hatta dünya dengelerinin anahtarı halini aldı.

Türkiye ile Rusya arasında bu bağlamda ciddi problemlerin yaşanması, Rusya'nın bölgedeki varlığını askeri olarak arttırmasıyla başladı. Türk ve Rus askeri güçleri sıklıkla karşı karşıya geldi. Suriye'de olayların başlamasından itibaren iki devlet de Suriye ile çok yakından ilgilendi ancak bir kriz, tüm dengeleri aniden değiştirdi. Türkiye'nin 24 Kasım 2015'de Rus uçağını düşürmesi sadece iki devlet arasında değil bölgesel ve küresel ölçekte bir krizin başlangıcı oldu.¹⁸

Türkiye, Rusya'yı uçaklarının Suriye'deki operasyonlar çerçevesinde Türk hava sahasını ihlal etmeleri nedeniyle çeşitli defalar uyarmasına ve askeri platformlarda bu sıkıntılarını dile getirmesine rağmen beklediği sonucu alamadı. Rus uçağı düşürülünce, güçlü ve otoriter kişilik olarak tanımlanan Rus lider Putin, böyle bir olayı ülkesine ve belki de daha çok kendi iktidarına yönelik hazmedilemez bir hareket olarak algıladı. Bu olayın ardından başta Putin ve Dışişleri Bakanı Lavrov olmak üzere Rus yöneticilerinin söylem ve eylemlerinde radikal bir tavır sergilendi. "Türkiye Rus uçağını düşürdüğüne pişman olacak" şeklinde bir açıklama yapıldı.¹⁹ Rus

¹⁸ "La Turquie abat un Su-24 russe", *Sputnik France*, https://fr.sputniknews.com/trend/Su_24_russe_turquie/ (12.03.2017).

¹⁹ "Vladimir Poutine: "La Turquie regrettera d'avoir abattu un bombardier russe", *Le Monde*, 03.12.2015, <http://www.>

politikacıları bir yandan Türkiye'ye sert tepki verirken, diğer yandan da uluslararası platformlarda Türkiye'nin mütevacizliğini ve Rusya'nın mağduriyetini vurgulamaya çalıştılar.²⁰

Böyle bir konjonktürde uçak krizi kime ne kazandırdı ya da kaybettirirdi diye sormak son derece anlamlı olacaktır. Belki de esas aktör Rusya ne istedi ve ne yaptı sorusunun cevabı aranmalıdır. Rusya, özellikle Suriye'de askeri operasyonlara başlamasının ardından uluslararası platformlarda daha çok tartışılır ve eleştirilir hale geldi. Ukrayna ve Kırım konusu sıcaklığı ve çözümsüzlüğünü korurken, Suriye'de Rusya'nın ne yapmak istediği tam anlaşılmadı. IŞİD'le mücadelede aktif davranmasının yanında genel anlamda tüm aktörlerin karşı olduğu Rusya, uluslararası platformlarda başta Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi olmak üzere harekete geçti. Türkiye'nin Rus uçağını, Rusya'nın IŞİD'e yani en tehlikeli terör örgütüne karşı savaşırken, haksız ve hukuksuz şekilde düşürdüğünü açıkladı. Bununla da yetinmeyerek Türkiye'nin IŞİD'e destek verdiği, terör örgütünün en büyük gelir kaynağı olan petrol satışının da Türkiye aracılığıyla gerçekleştiğini iddia etti. Avrupa için en hassas ve kritik konu olan Suriyeli mülteciler sorununa değinerek, Türkiye'nin ihmalleri olduğunu dile getirdi. IŞİD militanlarının Türkiye sınırından çok rahat geçtiğini ve daha sonra farklı ülkelere gidebildiklerinin altını çizdi. Son olarak AB, NATO gibi örgütler, ABD, Almanya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin yöneticileriyle bu konuyu hızla paylaştı ve Türkiye'nin hatalı olduğuna vurgu yaparak söz konusu aktörlerin Türkiye'ye destek vermelerini engellemek istedi.

Rusya, esas muhatabı olan Türkiye'ye karşı da gittikçe artan düzeyde sert ve taviz vermez bir politika takip etti. İlk aşamada Türkiye'nin derhal özür dilemesini ve zararını tazmin etmesini istedi. Ardından hızla ekonomik yaptırımlara geçildi. Türkiye'yi zor duruma sokacak en önemli aracın ekonomik yaptırımlar olacağı ve Türk Hükümeti'ne bu şekilde geri adım atılabileceği hesaplandı. Rus vatandaşlarına Türkiye'ye gitmemeleri söylendi. Rusya'da yaşayan ve iş için Rusya'ya giden Türklere yönelik ciddi problemler yaratıldı. Son olarak gerek Suriye'deki askeri üsler, gerek Akdeniz, Ege ya da Karadeniz'de bulunan kuvvetlerle Türk askeri ve sivil gemilerine karşı tahrik edici eylemler yapıldı. Kısaca Türkiye'nin hata yapması ve yeni bir kriz çıkması beklenir gibi bir durum ortaya çıktı. Türkiye'de ise Moskova'nın Esad yönetimine verdiği destek memnuniyetsizlik ve şüphe yaratmıştı. Rus askeri güçlerinin uçak krizi öncesinde Bayır Bucak Türkmenlerine yönelik operasyonları Türkiye'nin hassasiyetle tepki vermesine ve konuyu dünya gündemine taşımaya neden olmuştu.

Tüm bu olaylar çerçevesinde genel olarak uluslararası ortamlarda Rusya karşıtlığı doğrudan dile getirilmemekle birlikte bir tedirginlik yaşanırken, uçak krizi Rusya'nın belki de kendisi açısından bir gündem değiştirme ve mağduriyet söylemi kullanmasına imkân verdi. Rusya, Türkiye'ye ekonomik yaptırımları açıklarken aslında Rusya'ya karşı düşmanca atılacak herhangi bir adım konusunda asla taviz vermeyeceğini tüm dünyaya göstermek istedi.

lemonde.fr/europe/article/2015/12/03/vladimir-poutine-la-turquie-regrettera-d-avoir-abattu-un-bombardier-russe_4823257_3214.html (12.03.2017).

²⁰ Olayın ardından iki devletten de farklı düzeylerde açıklamalar ve değerlendirmeler yapıldı. "La crise de l'avion russe abattu par la Turquie en 10 phrases choc"; *L'Express*, 27.11.2015, http://www.lexpress.fr/actualite/monde/proche-moyen-orient/la-crise-de-l-avion-russe-abattu-par-la-turquie-en-10-phrases-choc_1740336.html (12.03.2017).

Tayyip Erdoğan'ın Ağustos 2016'daki Rusya ziyareti, Kasım 2015'de ciddi şekilde dibe vurmuş hatta tarihinin neredeyse en kötü seviyesine inmiş ikili ilişkilerin düzelmesinde müthiş bir ivme yarattı. Rus basının ifadesiyle anlaşmalar için çok mürekkep döküldü.²¹ Son olarak 9 Mart 2017'deki Rusya ziyaretine damgasını vuran ağırlıklı gündemse, Suriye'ye yönelik uyumlaştırılması istenen politikalar. Özellikle de ilerleme sağlanamayan PYD üzerindeki anlaşmazlıktı. Türkiye, Rusya'dan bu yapıya karşı mesafe takınmasını ve bir terör örgütü olan PKK ile yakınlığını dikkate almasını istedi.²²

Böylesi özel ve farklı bir süreçte, iki ülke arasındaki ilişkilerde Suriye nasıl bir öneme sahipti? Bu faktör üzerine fazlasıyla soru üretmek mümkündür. Birkaç örnek vermek gerekirse: İlişkileri yakınlaştıran mı yoksa uzaklaştıran bir faktör mü? Kriz Suriye üzerinden çıktı acaba yine Suriye sayesinde mi düzeldi? Türkiye için güvenlik, Rusya için prestij ve iktidar sorunu olan Suriye konusunda iki taraf bir araya gelebilecek mi?

İkili ilişkilerde Suriye gündeme geldiğinde öne çıkan temel ihtilaf noktası Esad ile ilişkiler meselesi olmaktadır. Özellikle Esad yönetiminin geleceği konusunda iki devlet zıt görüşlere sahiptir. Rusya bakış açısına göre Esad iktidarda kalmalı, Türkiye'ye göre gitmelidir.²³ Esad figürü Rusya'nın Suriye politikasının temel dayanağı olmaya devam ederken, Türkiye bu lideri ilk aşamadan itibaren silmiştir ve "kırmızı çizgi" olarak değerlendirmektedir. Aslında Suriye'nin geleceği meselesi büyük ölçüde Esad'ın geleceğine bağlıdır.

Moskova'nın Esad'a yakınlığı stratejik bir gerekçeye dayanırken, Türkiye için konu daha çok etik ve ilkesel bir boyutta değerlendirilmektedir. Türkiye, her platformda Esad'ın kendi halkına zulmettiğini dile getirmektedir. Geline aşamada Türkiye ve Rusya'nın pozisyon değiştirmesi pek olası gözükmemektedir. Ancak geçiş döneminde, genel uzlaşma sağlanacak bir çözüm önerisine iki taraf da hayır diyemeyecektir. Esad üzerinde bir uzlaşma geleceğin barış içinde kurulmasında önemli ve belirleyici bir adım olacaktır.

ÖSO ve muhaliflere yönelik politikalar da ikili ilişkiler açısından kayda değer bir önemdedir. ÖSO içindeki radikal gruplar Rusya tarafından sert bir şekilde eleştirilmekte ve tepki görmektedir. Esad karşıtı ve onu devre dışı bırakmak için birleşmiş bu kuvvetler doğal olarak Rusya tarafında olumsuz değerlendirilmektedir.

Üçüncü önemli etken, Suriye'nin kuzeyinde güçlenen ve önemli bir odak halini alan PYD'dir. Türkiye'nin perspektifinden PYD, PKK'nın uzantısıdır ve hem Suriye'de sorun yaratmakta hem de Türkiye için bir güvensizlik alanı teşkil etmektedir. Bu görüşünü Türkiye her uluslararası ortamda

²¹ Laurence Habay, "Russie-Turquie. Rapprochement militaire avec Moscou: comment va réagir l'Otan?", *Courrier international*, 11.08.2016, <http://www.courrierinternational.com/article/russie-turquie-rapprochement-militaire-avec-moscou-comment-va-reagir-lotan> (12.03.2017).

²² "Erdogan à Moscou plaide la cause de la Turquie contre les Kurdes en Syrie", *Radio France Internationale*, 10.03.2017, <http://www.rfi.fr/europe/20170310-erdogan-moscou-plaide-cause-turquie-contre-kurdes-syrie-poutine> (12.03.2017).

²³ Marc Taubert, "Nouvelle lune de miel entre la Turquie et la Russie", *Geopolis*, 09.08.2016, <http://geopolis.francetvinfo.fr/nouvelle-lune-de-miel-entre-la-turquie-et-la-russie-114931> (12.03.2017).

dile getirmektedir. Rusya açısından bakıldığında PYD öncelikli bir konu teşkil etmemektedir. Putin'in Suriye'nin kuzeyinde Kürtlere destek olmasının en önemli sebeplerinden biri, Türkiye'nin bu bölgede genişlemesini engellemek ve bir anlamda müzakereler sırasında koz kazanmaktır.²⁴ Hatta IŞİD'i zayıflattığı ve Esad'ın mücadelesini kolaylaştırdığı için kısa vadede kendi çıkarına uygun bir yapı olarak kabul etmektedir. Ancak terör ile iç içe yaşayan ve bu konuya karşı çok duyarlı olan Rusya'nın bu yapı meselesinde Türkiye ile uzlaşmasının zor olmayacağı ifade edilebilir.

Türkiye-Rusya ilişkilerinde enerji, özellikle de petrol ve doğal gaz politikaları stratejik bir rol oynamaktadır. Son yıllarda sürekli gündemde kalan boru hatları, terör ve istikrarla da yakından ilgili görülmektedir. Rusya'nın enerji politikalarına ilişkin planlarında önemli yer tutan kuzey-güney güzergâhında kuşkusuz Suriye hayati önem teşkil etmektedir.

Suriye'ye yönelik olarak Rusya ve İran'ın bir görev paylaşımı yaptığı söylenebilir. İran, Suriye ve Lübnan'da kara gücü ve asker desteğiyle yer alırken, Rusya, hava gücüyle etkin olmakta, ayrıca uluslararası platformda sorunun sözcülüğünü ve savunuculuğunu yapmaktadır. Bir açıdan Suriye'de Rusya ve İran birbirinden kopamaz haldeki iki devlet konumundadır.²⁵ Görev paylaşımı dışında, saha paylaşımı da söz konusudur. İran, Suriye'nin güney batısının kontrolünü elinde tutmak istemektedir. Rusya ise, kuzey batı yani genelde sahil kesiminde konuşlanmayı tercih etmektedir. Bu arada Putin, İsrail'e yönelik olarak Şam'ın güneyindeki İran yanlısı milislere destek vermeyeceğini açıklamıştır. Rusya'nın Suriye'deki varlığı günde 3 milyon dolara mal olmaktadır.²⁶

Başbakan Binali Yıldırım'ın Suriye ile de ilişkilerin bir gün mutlaka düzeleceği değerlendirmesi tüm taraflarca değerlendirilmiştir. ABD'nin Suriye ile ilgili olarak özellikle PYD ile iyi ilişkiler konusunda Türkiye'nin açık tepkilerine rağmen direktmesi ülkede var olan ABD karşıtı rüzgârı daha da güçlendirmiş durumdadır. Türkiye'deki Batı ve ABD karşıtı hareket bozulmuş Türk-Rus ilişkilerinin düzelmesinde ciddi bir olumlu etki yaratmıştır. Kuşkusuz Rus tarafının da Batı ve ABD ile ilişkilerinin ciddi bir gerileme içinde olduğu düşünüldüğünde dengelerin hızlı değişimi anlaşılır gözükmemektedir.²⁷

Sonuç

Çatışmaların, savaşların, göçlerin, insan hakları ihlallerinin ve aşırı hareketlerin gittikçe arttığı uluslararası ilişkilerde, politik dengelerin kurulması çok zor duruma gelmiştir. Türkiye'nin üzerinde yaşadığı ve jeopolitik perspektiften her zaman önemli olan topraklar, her bakımdan bu

²⁴ Fabrice Balanche, "Une année d'intervention militaire russe en Syrie: le grand succès de Vladimir Poutine", *Le Figaro*, 16.09.2016, <http://www.lefigaro.fr/vox/monde/2016/09/16/31002-20160916ARTFIG00106-une-annee-d-intervention-militaire-russe-en-syrie-le-grand-succes-de-vladimir-poutine.php> (12.03.2017).

²⁵ *age*.

²⁶ *age*.

²⁷ Peter Rough, "Turkey's Tilt Toward Moscow", *Foreign Policy*, 03.08.2016, <http://foreignpolicy.com/2016/08/03/turkeys-tilt-toward-moscow/> (12.03.2017).

zorlukların odağı haline gelmiştir. Komşumuz Suriye ve Irak'ta yaşananlar ve burada yerleşen en tehlikeli terör örgütü IŞİD'in tüm dünya için nasıl bir olumsuz etki yarattığı ortadadır.

Türkiye için Irak ve Suriye'de yaşananlar sadece komşu coğrafya ve ülkelerde yaşananlar şeklinde görülemez. IŞİD'in eş zamanlı olarak Irak ve Suriye'de varlığını sürdürmesi, tüm ilgili aktörleri bileşik kaplar teorisine göre tavrı almaya zorlamaktadır. Komşu ülkelerdeki söz konusu sorun ve belirsizlik, Türkiye'nin iç politikası ve güvenliğinde belirleyici rol oynamaktadır. Suriye ve Irak'ın geleceği meselesi Türkiye'nin iç ve dış dengeleri açısından hassas bir konuyu teşkil etmektedir.

Türkiye'nin Suriye'ye yönelik politikaları ve hedefleri açıkça, her ortamda dile getirilmektedir. Ankara'ya göre Suriye'nin geleceğine Suriyeliler karar vermelidir. Bunun yanında kuşkusuz terör örgütleri ve gruplarının da bir an önce etkisiz hale getirilmesi arzulanmaktadır. Suriye ve Irak ile olan çok uzun sınır hattı ve yakınındaki bölgeler güvenli ve huzurlu bir yere dönüşmelidir. Bölgesel barışa yönelik olarak Türkiye'nin üzerine düşen görevi fazlasıyla yerine getirdiği söylenebilir. Suriye'deki insanlık dramı, Türkiye'nin kapılarını açmasıyla olabildiğince azaltılmıştır. Türkiye, son aşamada öncelikle ateşkesin sürmesi, barışın ve istikrarın sağlanması için başta Rusya olmak üzere ilgili aktörlerle işbirliğini sürdürmektedir.

Böylesi zor ve hassas dengelerin bulunduğu Suriye satranç tahtası üzerinde Rusya ile de aynı şekilde dengeleri tutturmak gerekmektedir. Suriye yüzünden bozulan ikili ilişkiler, neyse ki kısa sürede onarılmış ve eski haline getirilmiştir. Türkiye'nin diğer bölge, ülke ve örgütlerle ilişkileri dikkate alındığında bugün Rusya ile ilişkileri oldukça değerli ve stratejik konumdadır. Rusya açısından da Türkiye'nin konumu son derece hassas ve önemlidir.

Suriye'nin bugünü ve geleceği konusu da bir o kadar iki ülke açısından hayati önem taşımaktadır. İlk aşamada IŞİD'in hızla yenilgiye uğratılması ve terörün ülkeden atılması iki devlet için de ortak hedefdir. Ancak bu noktada Türkiye açısından "kırmızı çizgi" olarak ifade edilen PYD ile işbirliği yaklaşımı, ABD'de olduğu gibi Rusya tarafında da mevcuttur. Türkiye PKK ile bir olan bu örgütle işbirliğine kesinlikle karşıdır. Yakın vadede bu konu, Türk-Rus ve tabii Türk-ABD ilişkilerinin en tartışılan maddesi olacaktır. Gerçekçi bir bakış açısıyla Suriye'de kısa vadede nihai barışı ve istikrarlı bir süreci öngörmek kolay değildir. Ortadoğu'nun geçmişten bugüne tablosu dikkate alındığında çatışmadan ve istikrarsızlıktan barışa geçilip geçilemediği ortadadır.

Suriye'nin Türkiye-Rusya ilişkilerinde oynadığı rol bir yana, Suriye'nin geleceğinin şekillenmesinde en ağırlıklı ve belirleyici rol oynayacak olan ülkeler de yine Türkiye ve Rusya'dır. Söz konusu iki devletin dahil olmadığı bir modelin veya önerinin kalıcı olması mümkün değildir. Suriye'ye yönelik işbirliği olasılığı kadar ihtilaf olasılığı da göz ardı edilmemelidir. Tabii unutulmaması gereken, iki devlet arasındaki diğer konulara ilişkin gelişmelerin de Suriye'ye yansıtacağı hususudur. Türkiye ile Rusya sınırı artık "Suriye" olacaktır. Suriye üzerinden komşu haline gelen Türkiye ve Rusya'nın ilişkileri bundan sonra farklı bir boyutta sürecektir. En azından Suriye'deki sorun bitip istikrar sağlanana kadar...

BİBLİYOGRAFYA

- “65. Hükümet Programı Konuşma Metni”, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı resmi internet sitesi, 24.05.2016, http://www.basbakanlik.gov.tr/forms/_global/_government/pg_governmentprogram.aspx (12.03.2017).
- “AFAD Başkanı Bilden: 3 Milyon Suriyeliye Ev Sahipliği Yapıyoruz”, TC Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı resmi internet sitesi, 27.09.2016, <https://www.afad.gov.tr/tr/10544/AFAD-Baskani-Bilden-3-Milyon-Suriyeliye-Ev-Sahipligi-Yapiyoruz> (12.03.2017).
- Badie, Bertrand, “Printemps arabe: un commencement”, *Études*, 2011/7 (Tome 415), pp. 7-18, <http://www.cairn.info/revue-etudes-2011-7-page-7.html> (12.03.2017).
- Balanche, Fabrice, “Une année d’intervention militaire russe en Syrie: le grand succès de Vladimir Poutine”, *Le Figaro*, 16.09.2016, <http://www.lefigaro.fr/vox/monde/2016/09/16/31002-20160916ARTFIG00106-une-annee-d-intervention-militaire-russe-en-syrie-le-grand-succes-de-vladimir-poutine.php> (12.03.2017)
- Barthe, Benjamin, Yves-Michel Riols, “Syrie: les attentes des différents protagonistes de “Genève 2”, *Le Monde*, 22.01.2014, http://www.lemonde.fr/europe/article/2014/01/22/syrie-les-attentes-des-differents-protagonistes-de-geneve-2_4352371_3214.html (12.03.2017).
- Bhardwaj, Maya, “Development of Conflict in Arab Spring Libya and Syria: From Revolution to Civil War”, *The Washington University International Review*, Vol. I, Spring 2012, ss.84-89. http://pages.wustl.edu/files/pages/imce/migration/wuir_spring_2012.pdf#page=76 (12.03.2017).
- “Contexte politique”, Coalition Nationale des Forces de l’Opposition et de la Révolution Syrienne, <http://fr.etilaf.org/about-us/contexte-politique.html> (12.03.2017).
- Demir, Ali Faik, “Türkiye’nin Güney Kafkasya’ya Yönelik Dış Politikası”, *XX. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, Der: Faruk Sönmezöglü, Der Yayınları, İstanbul, 2016, s. 877-914.
- “Du soulèvement populaire au conflit international, 6 ans de guerre en Syrie”, *Le Monde*, http://www.lemonde.fr/proche-orient/visuel/2016/03/15/du-soulevement-populaire-au-conflit-international-cinq-ans-de-guerre-en-syrie_4882825_3218.html (12.03.2017).
- Duteil, Mireille, “Les quatre guerres de Syrie”, *Le Point*, 18.02.2016, http://www.lepoint.fr/editos-du-point/mireille-duteil/les-quatre-guerres-de-syrie-18-02-2016-2019219_239.php (12.03.2017).
- Egorov, Oleg, “Pourquoi la Russie se bat en Syrie?”, *Russia Beyond the Headlines*, 20.01.2017, http://fr.rbth.com/ps/2017/01/20/pourquoi-la-russie-se-bat-en-syrie_685218 (12.03.2017).
- “Erdogan à Moscou plaide la cause de la Turquie contre les Kurdes en Syrie”, *Radio France Internationale*, 10.03.2017, <http://www.rfi.fr/europe/20170310-erdogan-moscou-plaide-cause-turquie-contre-kurdes-syrie-poutine> (12.03.2017).
- Frammery, Catherine, “L’Etat islamique: une histoire violente”, *Le Temps*, <https://labs.letemps.ch/interactive/2016/etat-islamique-histoire-violente/> (12.03.2017).
- Habay, Laurence, “Russie-Turquie. Rapprochement militaire avec Moscou: comment va réagir l’Otan?”, *Courrier international*, 11.08.2016, <http://www.courrierinternational.com/article/russie-turquie-rapprochement-militaire-avec-moscou-comment-va-reagir-lotan> (12.03.2017).
- “La crise de l’avion russe abattu par la Turquie en 10 phrases choc”, *L’Express*, 27.11.2015, http://www.lexpress.fr/actualite/monde/proche-moyen-orient/la-crise-de-l-avion-russe-abattu-par-la-turquie-en-10-phrases-choc_1740336.html (12.03.2017).
- “La Turquie abat un Su-24 russe”, *Sputnik France*, https://fr.sputniknews.com/trend/Su_24_russe_turquie/ (12.03.2017).

- “Résolution 2336 (2016) Adoptée par le Conseil de sécurité à sa 7855e séance, le 31 décembre 2016”, Conseil de sécurité, ONU, [http://www.un.org/fr/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/2336\(2016\)](http://www.un.org/fr/documents/view_doc.asp?symbol=S/RES/2336(2016)) (12.03.2017)
- Rough, Peter, “Turkey’s Tilt Toward Moscow”, *Foreign Policy*, 03.08.2016, <http://foreignpolicy.com/2016/08/03/turkeys-tilt-toward-moscow/> (12.03.2017).
- “Russian Operation in Syria: One Year on”, *TASS*, 30.09.2016, <http://tass.com/world/902927> (11.03.2017)
- “Syrie: conférence internationale sur l’aspect humanitaire de la crise en février à Londres”, Centre d’actualités de l’ONU, 16.11.2015, <http://www.un.org/apps/newsFr/storyF.asp?NewsID=36084#.WMU4K01f2Uk> (12.03.2017).
- “Syrie: pour la première fois depuis le début du conflit, le Conseil de sécurité fait preuve d’unité en adoptant une “feuille de route” pour la paix”, Conseil de sécurité, ONU, 18.12.2015, <https://www.un.org/press/fr/2015/cs12171.doc.htm> (12.03.2017).
- Taubert, Marc, “Nouvelle lune de miel entre la Turquie et la Russie”, *Geopolis*, 09.08.2016, <http://geopolis.francetvinfo.fr/nouvelle-lune-de-miel-entre-la-turquie-et-la-russie-114931> (12.03.2017).
- “Türkiye-Suriye Siyasi İlişkileri”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa> (12.03.2017).
- Valenta, Jiri; Valenta, Leni Friedman, “Why Putin Wants Syria”, *The Middle East Quarterly*, Vol. 23, No. 2, Spring 2016, <http://www.meforum.org/5876/why-putin-wants-syria> (12.03.2017).
- “Vladimir Poutine: “La Turquie regrettera d’avoir abattu un bombardier russe”, *Le Monde*, 03.12.2015, http://www.lemonde.fr/europe/article/2015/12/03/vladimir-poutine-la-turquie-regrettera-d-avoir-abattu-un-bombardier-russe_4823257_3214.html (12.03.2017).

